

Krzysztof Łabędź

Akademia Ignatianum w Krakowie

Kultura polityczna jako przedmiot refleksji teoretycznej w polskiej politologii

Wprowadzenie

Zainteresowania problemami teoretycznymi w polskiej politologii nie należą do zbyt częstych. Stwierdzenie to w jeszcze większym stopniu dotyczy kultury politycznej, w zakresie której niewielu autorów interesuje się zagadnieniami teoretycznymi, poszczególni badacze od wielu lat odwołują się do tych samych opracowań, a ponadto można odnieść wrażenie, że przez cały okres trwania dyskusji na temat teoretycznych aspektów kultury politycznej podejmowane są te same kwestie, w odniesieniu do których nie przyjęto szerszej uzgodnionej konkluzji. O daleko idących trudnościach z tym związanych może świadczyć chociażby fakt, że zespół badający kulturę polityczną społeczeństwa polskiego w latach osiemdziesiątych przyjął, że nie zostanie z góry założona żadna koncepcja kultury politycznej, którą kierowaliby się wszyscy badacze, gdyż, jak stwierdzał Franciszek Ryszka, kierujący tym zespołem, „spór wokół pojęcia „kultura polityczna” trwa” i zespół kierujący tym problemem międzyresortowym nie może decydować, która z definicji jest prawidłowa, a która błędna¹. Poniżej część tych kwestii zostanie zasygnalizowana wraz z koncepcjami przedstawionymi przez poszczególnych badaczy.

Chcąc lepiej określić przedmiot zainteresowania w niniejszym tekście można wykorzystać ustalenie Zbigniewa Błoka, który stwierdził, że polskie badania prowadzone są w trzech nurtach, w trzech perspektywach: perspektywa historyczna, społeczna, perspektywa behawioralna, psychologiczna i perspektywa ideologiczna, propagandowa². W tym miejscu uwaga zostanie skoncentrowana przede wszystkim na drugim z tych nurtów, choć zgadzam się z autorem przytoczonego rozróżnienia, że umieszczenie w jednej kategorii kwestii psychologicznych i behawioralnych nie jest poprawne. Pominięte natomiast zostaną przykłady zainteresowań kulturą polityczną przedwojennych polskich uczonych (przede wszystkim Józefa Milewskiego i Józefa Siemieńskiego), wielokrotnie wspomniane przez różnych autorów (np. Zbigniewa Błoka i Michała Śliwę). Pominięte zostaną też liczne prace historyczne dotyczące kultury politycznej (wiele z nich wymienia Marcei Kosman³), w większości nie podejmujące kwestii teoretycznych⁴. Pominięte zostaną również koncepcje mające przede wszystkim charakter ideologiczny i propagandowy, o których Z. Błok stwierdził: „Badanie rzeczywistości nie prowadzono w celu weryfikacji czy korekty jednego czy drugiego modelu (systemu, kultury politycznej), a jedynie w celu korekty, ewentualnie

¹ Kultura polityczna społeczeństwa polskiego (1983-1985). Część I. Zagadnienia ogólne, teoretyczne i metodologiczne, red. F. Ryszka, Warszawa 1987, s. 13.

² Z. Błok, Kultura polityczna: wiedza, dyscyplina naukowa czy problem badawczy, w: Uniwersytet i nauka o polityce. Sprawdziany tożsamości, red. M. Karwat, F. Pierchalski, Warszawa 2021, s. 61 i nast.

³ M. Kosman, Kultura polityczna – kultura historyczna, Poznań 2009, ss. 26-37.

⁴ Wspomina o tym m.in. Michał Śliwa. Zob. M. Śliwa, Przegląd stanu badań nad kulturą polityczną w Polsce w XX wieku, w: Kultura polityczna jako przedmiot badań, red. A. Sarnacki SJ, Kraków 2016, s. 86.

opracowania nowych politycznych metod i procesów wychowania, edukacji, cenzury, propagandy, ogółem - metod oddziaływania politycznego i ideologicznego na poszczególne grupy danego społeczeństwa”⁵.

Uwaga zostanie skoncentrowana na okresie zapoczątkowanym przedstawieniem koncepcji Gabriela Almonda (co zostało rozpoczęte artykułem opublikowanym w 1956 roku), rozwijanej potem przez niego i grupę współpracowników (m.in. Bingham Powella, Sidneya Verbę i innych) w latach sześćdziesiątych. Zapoczątkowało to także w Polsce dyskusję dotyczącą tego pojęcia, zintensyfikowaną w połowie lat siedemdziesiątych, w wyniku podjęcia badań w ramach międzyresortowego problemu badawczego „Model kultury politycznej społeczeństwa socjalistycznego”, choć szereg prób opracowania koncepcji kultury politycznej podjęto już wcześniej (wymienia się przy tym nazwiska m.in. Kazimierza Biskupskiego, Jerzego Wiatra, Władysława Markiewicza, Teodora Filipiaka). Dyskusja ta trwa, choć z różną intensywnością, do chwili obecnej, dotyczy wielu problemów, w tym także poruszanych od początku, wzięło w niej udział wielu badaczy. Próba przedstawienia tego stanu zostanie podjęta poniżej.

Wcześniej jednak zasygnalizowane zostaną główne zarzuty i uwagi kierowane pod adresem koncepcji Almonda i współpracowników. Najistotniejsza wątpliwość dotyczyła relacji pomiędzy kulturą polityczną a kulturą w ogóle, będącą tworem społecznym i atrybutem społeczeństwa, charakteryzującą się, mimo całej niejednoznaczności istniejących koncepcji, trwałością, obejmowaniem zarówno elementów duchowych i materialnych, które żeby wejść w skład kultury w oczywisty sposób muszą zostać zobiektywizowane i zaakceptowane. Zarzuty dotyczyły m.in. trwałości postaw i orientacji politycznych, indywidualnego charakteru tych elementów, faktu, że nie są czymś zobiektywizowanym i podlegającym przekazowi. W sumie w zasadzie wszyscy wypowiadający się na ten temat twierdzili, że, pojęcie kultury zostało użyte w bardzo dowolny sposób. Nawet przyjęcie definicji kultury mającej charakter psychologiczny⁶, a więc najbliższej omawianej koncepcji, nie usuwa do końca tych wątpliwości. Ponadto, podnoszono argument, że zakres kultury politycznej wyznaczany koncepcją Almonda pokrywa się z zakresem utrwalonego i niebudzącego kontrowersji pojęcia świadomości politycznej⁷. Część wypowiadających się na ten temat stwierdzała też, że koncepcja ta obejmowała zbyt wąski zakres, pomijając m.in. zachowania polityczne czy struktury polityczne. Pojawiła się jeszcze jedna wątpliwość, a mianowicie czy kultura polityczna ma charakter opisowy czy normatywny. Wynikała ona z faktu, że pierwotnie Almond definiował to pojęcie jako „wzór orientacji do działań politycznych”, a potem także (z Powellem) jako „wzór indywidualnych postaw i orientacji w stosunku do polityki”. Wątpliwości dotyczyły również możliwości realizacji podstawowej

⁵ Z. Blok, *Kultura...*, op. cit., s. 139.

⁶ Przykładem może być definicja Stanisława Ossowskiego; „Kultura jest (...) pewnym zespołem dyspozycji psychicznych przekazywanych w łonie danej zbiorowości przez kontakt społeczny i uzależnionych od całego systemu stosunków międzyludzkich”. S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 2000, s. 166.

⁷ Świadczyć o tym może choćby porównanie definicji świadomości politycznej z „Leksykonu politologii” (red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1995, s. 403-404) z określeniem kultury politycznej Jerzego Wiatra (poniżej).

funkcji koncepcji kultury politycznej, czyli wyjaśniania działań politycznych. Formułował je m.in. Franciszek Ryszka pisząc, że kultura polityczna (deklaracje) nie musi wyrażać się w działaniu politycznym oraz: „badania kultury politycznej na podstawie deklarowanych opinii albo identyfikowanych empirycznie postaw to tylko badanie opinii i postaw, w którym pojęcie „kultury politycznej” jest pojęciem w gruncie rzeczy umownym”⁸. Leszek Sobkowiak stwierdzając, że podstawowym mankamentem koncepcji Almonda jest pominięcie behawioralnego aspektu świadomości zadawał pytanie „Jak wyjaśniać nierzadkie przecież różnice, a niekiedy sprzeczności między trzema elementami: postawami (orientacjami psychicznymi), zachowaniami werbalnymi (inaczej – słownymi deklaracjami zachowań) i rzeczywistymi zachowaniami politycznymi ludzi”⁹.

Wśród problemów o charakterze teoretycznym stawianych przez cały czas trwania dyskusji można wymienić m.in. następujące pytania, ściśle ze sobą powiązane: czy koncepcja kultury politycznej jest na tyle poznawczo obiecująca, że w sytuacji niejednoznaczności samego pojęcia oraz obejmowania przez nie zakresu zbliżonego do pojęcia świadomości politycznej, warto je stosować; jak definiować pojęcie kultury politycznej, czyli jaki zakres powinno obejmować, czy powinno mieć charakter jedynie opisowy, czy wartościujący, w jakich relacjach ma pozostawać z zakresami innych pojęć (polityki, systemu politycznego, kultury itd.); jak, przy pomocy wyróżnienia jakich typów kultury politycznej, przedstawiać jej zróżnicowanie; w jaki sposób, przy wykorzystaniu jakich metod należy badać kulturę polityczną. Odpowiedzi udzielane na te pytania przez polskich politologów będą przedmiotem niniejszego tekstu. Oczywiście, konieczne jest dokonanie jakiejś sekcji spośród wszystkich istniejących propozycji, Trudne w moim przekonaniu jest wskazanie kryterium pozwalającego na względnie obiektywny wybór, co powoduje, że ma on charakter subiektywny.

W niniejszym tekście, oprócz tekstów źródłowych, szeroko zostały wykorzystane istniejące opracowania, w których dokonano m.in. przeglądu definicji obecnych w koncepcjach polskich badaczy. Prowadzi to do stwierdzenia, że podstawową metodą badawczą będzie analiza literatury, a dla wykazania wskazanych wyżej cech prowadzonej dyskusji zostaną wykorzystane elementy metody porównawczej. Dodam, że niektóre fragmenty tego tekstu z konieczności zostały zaczerpnięte z wcześniejszego artykułu mojego autorstwa¹⁰.

Pojęcie kultury politycznej – przydatne czy nie

Problem przydatności i wartości poznawczej pojęcia kultury politycznej przez sporą część badaczy nie jest poruszany, a ci, którzy podejmują to zagadnienie w większości jednoznacznie opowiadają się za wykorzystywaniem tego pojęcia. Można też stwierdzić, że z czasem przekonanie o przydatności tego pojęcia było coraz częstsze, a jego obecność w naukach społecznych uległa utrwaleniu.

⁸ F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, Warszawa 1984, s. 212-213.

⁹ L. Sobkowiak, *Kulturowo-polityczne uwarunkowania zachowań politycznych*, w: *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, red. Z. Blok, Poznań 2005, s. 106.

¹⁰ K. Łabędź, *Dyskurs nad pojęciem kultury politycznej w polskiej literaturze naukowej*, w: *Kultura polityczna ... op. cit.*

Jeśli chodzi o mających inny pogląd, to np. Kazimierz Opalek był sceptycznie nastawiony do koncepcji kultury politycznej sądząc, że niesie ze sobą ryzyko wartościowania, a także uważając, że zaciemnia dobrze wyodrębnione i umożliwiające zastosowanie w badaniach pojęcia wiedzy i zainteresowań politycznych oraz postaw i orientacji politycznych. Stwierdzał też, że pojęcie kultury politycznej powinno być ściśle skorelowane z ogólnym pojęciem kultury, którego to warunku nie spełnia kultura polityczna, nie obejmując wytworów oraz pomijając społeczno-historyczny charakter kultury i jej „globalność” i „złożoność”¹¹. Wątpliwości miał również Witold Zakrzewski, który był zdania, że nie można abstrahować od ogólnego pojęcia kultury (punktem wyjścia musi być założenie, że kultura polityczna jest usytuowana w ramach ogólnego pojęcia kultury), gdyż pogłębia to nieporozumienia i tak związane z wieloznacznością tego pojęcia¹².

Wśród politologów wypowiadających się aktualnie powodów i potrzeby wykorzystywania koncepcji kultury politycznej nie dostrzega m.in. Andrzej Czajowski, który analizując kilka obecnych w polskiej politologii ujęć kultury politycznej wskazuje problemy z ich interpretacją i sztuczność tej koncepcji. Ogólnie mówiąc, autor ten stwierdza, że kultura polityczna obejmuje te same zjawiska co mieszczące się w pojęciu polityki, a pytania jaka jest kultura polityczna i jaka jest polityka dotyczą tego samego. Dopuszczając używanie terminu „kultura polityczna” w języku potocznym oraz intuicyjne jego wykorzystywanie, proponuje wyeliminować go z nauki pisząc „ten nonsens, który jest szumem informacyjnym, omamem uwodzącym badaczy jak zaczarowanych, a czasami i tytułem-wytrychem pasującym do każdej opowieści o polityce - postuluję eliminować”¹³. Jednocześnie dodaje, że pomimo zdecydowanie krytycznego stanowiska wobec wyodrębniania kultury politycznej, docenia, że badacze posługujący się tym pojęciem dostrzegli pewne nowe problemy i w pewnej mierze pogłębili wiedzę o polityce.

Natomiast wydaje się, że bez większych wątpliwości pojęcie kultury politycznej jako jedni z pierwszych przyjęli m.in. Jerzy Wiatr i Władysław Markiewicz, choć uznali za konieczne dokonać modyfikacji definicji Almonda. Sądzić można, że podobne zdanie mieli ci autorzy, którzy pojęcie kultury politycznej poddali operacjonalizacji i wykorzystali w badaniach (m.in. Jan Garlicki, Grzegorz Nowacki i wielu innych). W zdecydowany sposób wypowiedział się na ten temat Zbigniew Blok stwierdzając, że „użyteczność kategorii „kultura polityczna” jest bezsporna i stąd należy ją zachować poprzez ograniczenia zakresu znaczeniowego tego terminu”¹⁴.

Pojęcie kultury politycznej – opisowe czy wartościujące

Rozstrzygnięcie, czy pojęcie kultury politycznej powinno mieć opisowy czy normatywny charakter, nie jest jednoznacznie. Wydaje się, że występują przy tym trzy stanowiska: przeważające, odwołujące się niekiedy do antropologicznego rozumienia kultury,

¹¹ K. Opalek, Pojęcia „kultury” i „stylu” w nauce o polityce i prawoznawstwie, Warszawa 1976, s. 30-31.

¹² W. Zakrzewski, Instytucjonalne uwarunkowania kultury politycznej społeczeństwa. Ogólna konceptualizacja zadań, w: Z badań nad kulturą polityczną, red. M. Sobolewski, Warszawa 1977, s. 40-43.

¹³ A. Czajowski, O pojęciu kultury politycznej. Uwagi na marginesie książki Karola B. Janowskiego, Kultura polityczna Polaków Pomiędzy integracją a konfliktem, tekst dotychczas nie opublikowany.

¹⁴ Z. Blok, Czynniki determinujące kulturę polityczną oraz modele kultury politycznej, w: Teoretyczne i metodologiczne ..., op. cit., s. 45.

stanowisko niewartościujące, drugie, w ramach którego wyróżnia się dwa aspekty kultury politycznej (normatywny i rzeczywisty), oraz najbliższe wyobrażeniom potocznym stanowisko wartościujące.

To ostatnie stanowisko nie występuje zbyt często, a można uznać, że jest to pogląd nienaukowy. Jeśli bowiem przyjmiemy, że kultura to „właściwe zachowanie się”, czyli jednostki czy zbiorowości zachowujące się inaczej nie mają kultury, to problemem jest określenie, jakie zachowanie jest „właściwe”. W praktyce zależy to od norm przyjmowanych przez oceniającego (czyli ocena jest subiektywna), czy norm przyjętych w danej grupie, które mogą być charakterystyczne jedynie dla tej grupy (czyli trudno je odnosić do innych grup). Zatem za każdym razem „brak” kultury jest czymś uznaniowym. Pewien asumpt dla przyjęcia normatywnego punktu widzenia dali twórcy koncepcji kultury politycznej, którzy w jednym z opracowań, co wyżej już wspomniano, definiując to pojęcie stwierdzili, że jest to „wzór indywidualnych postaw i orientacji”. Jak słusznie zauważył K. Opałek, „wzór” może oznaczać faktyczny, statystycznie przeważający w danej grupie sposób zachowania, ale czasem zacierają się różnice między „wzorem” a „normą”¹⁵.

Charakter wartościujący, umożliwiający mówienie o braku kultury politycznej, nadawał temu pojęciu F. Ryszka. Wśród warunków, które muszą być spełnione, żeby mówić o kulturze politycznej, wymieniał m.in. tożsamość (poczucie przynależności do zbiorowości), legitymację (uznanie przez obywateli ciągłości państwa w długim czasie), praworządność (gotowość przestrzegania prawa niezależnie od stosunku do rządu), lojalność (jako relacja dwustronna między obywatelami i władzą, także w sprawach nieuregulowanych przez prawo)¹⁶.

Wyraźnie za nadaniem kulturze politycznej charakteru wartościującego opowiedział się Andrzej de Lazari, który powołując się na wypowiedzi wielu osób (publicystów oraz publicystyczne wypowiedzi niektórych uczonych, m.in. Andrzeja Zolla), stwierdził na koniec „Kultura polityczna” (...) zawsze będzie dla mnie nacechowana pozytywnie i będę się upierał, że bezsensowne jest sugerowanie, że jej brak jest też „kulturą polityczną”, ale inaczej”¹⁷. Podobnie inni autorzy – np. Dorota Symonides pisała: „Brak kultury politycznej mogłam zaobserwować w czasie mojego długiego stażu parlamentarnego wielokrotnie” i przytaczała wiele przykładów mających potwierdzić tę tezę¹⁸.

Marek Sobolewski pisał, że o kulturze politycznej można mówić w dwóch ujęciach, z których pierwszym jest wzorzec normatywny takiej kultury właściwy dla danego systemu, a drugim badanie postaw wobec polityki, przeciętnych lub najbardziej rozpowszechnionych¹⁹. Wśród modeli normatywnych (postulowanych) wymienił: model postaw formułowany przez panującą ideologię (który uzyskał ochronę prawną), model systemowy zawierający postawy

¹⁵ K. Opałek, *Pojęcia ...*, op.cit., s.31.

¹⁶ F. Ryszka, *Nauka o polityce ...*, op. cit., rozdz. VI.

¹⁷ A. de Lazari, *Czy brak kultury jest też kulturą?*, w: *Kultura polityczna jako przedmiot ...*, op. cit., s. 122.

¹⁸ D. Symonides, *Czy w Polsce istnieje kultura polityczna? Rozważania z ław Senatu RP*, w: *Kultura polityczna Polaków*, red. B. Gołębiowski, Łomża 2004, s. 167.

¹⁹ M. Sobolewski, *Model socjalistycznej kultury politycznej (próba konceptualizacji tematu)*, w: *Z badań ...*, op. cit., s. 15-16.

najbardziej odpowiednie dla właściwego funkcjonowania systemu, model postaw dysfunkcyjnych wobec systemu²⁰. Autor skonstruował też model socjalistycznej kultury politycznej. Model normatywny kultury politycznej młodzieży (na podstawie przesłanek doktrynalno-programowych PZPR i ruchu młodzieżowego) opracował w tym samym czasie Jerzy Jaskiernia. Obecność ujęcia normatywnego można stwierdzić także u innych autorów, m.in. Teodora Filipiaka, Bronisława Gołębiowskiego.

Większość autorów piszących na temat kultury politycznej, m.in. J. Wiatr, J. Garlicki, Z. Blok, R. Stemplowski i in., przyjmuje jednak stanowisko niewartościujące, zgodne z antropologicznymi koncepcjami kultury.

Typy koncepcji, zakres pojęcia „kultura polityczna” i jego definiowanie

Omawianie tych kwestii zacząć można od stwierdzenia, że w wielu tekstach na temat kultury politycznej pojęcia tego po prostu nie definiuje się²¹. Natomiast istniejące koncepcje i definicje były wielokrotnie przedmiotem typologii. Autorem jednego z pierwszych podziałów polskich ujęć kultury politycznej był Kazimierz Opalek, który w 1976 roku wyróżnił dwie tendencje występujące w polskiej literaturze: tendencję do „wszystkoizmu” oraz tendencję do ujmowania kultury politycznej w kategoriach ustosunkowania się społeczeństwa do polityki. Jako jednego z reprezentantów pierwszej z nich wymienił Włodzimierza Knobelsdorfa, który do kultury politycznej zaliczał: „- normy, zasady i prawa rozwoju społecznego i politycznego i ich znajomość przez społeczeństwo, - zachowania polityczne jednostek i grup społecznych wyznaczone przez interes grupowy, klasowy, narodowy czy państwowy, - obiekty zachowań ludzkich tj. system organizacji władzy państwowej”. W komentarzu K. Opalek stwierdził, że zostały wymienione właściwie wszystkie przedmioty, którymi zajmuje się nauka o polityce²².

Jako drugiego reprezentanta tej tendencji wymienił Teodora Filipiaka, którego definicja sprawiała wrażenie węższego ujęcia („Przez kulturę polityczną rozumiemy takie normy, zasady, wartości i wzory działalności ludzkiej, które służą do osiągnięcia określonych celów przez klasy, grupy społeczne i jednostki, a odnoszą się do struktury i mechanizmu funkcjonowania władzy państwowej”), ale wymieniane przez niego elementy kultury politycznej wykraczały poza tę definicję (doktryny i idee polityczno-prawne, oddziaływanie kierownictwa politycznego na poglądy jednostek, grup i klas społecznych, zachowanie się obywateli według zasad współżycia społecznego w państwie socjalistycznym, maksymalne rozwijanie aktywności ludzi i samodzielno-krytycznego myślenia w sprawach społeczno-ustrojowych). Ujęciu temu K. Opalek zarzucał niespójność, a także brak wyeksponowania zasadniczego wątku²³. Wspominając ujęcie T. Filipiaka można dodać, że wiele lat później zaproponował on wyodrębnienie nauki o kulturze politycznej jako odrębnego przedmiotu

²⁰ M. Sobolewski, Raport końcowy z badań za rok 1977 (maszynopis w Instytucie Nauk Politycznych UJ).

²¹ Przykładem może być praca zbiorowa „Kultura polityczna Polaków” pod red. Bronisława Gołębiowskiego (Łomża 2004), a także wyniki szeroko zakrojonych badań, których przedmiotem były przyjęte w różnych zbiorowościach sposoby działania politycznego, zawarte w tomie „Lokalne wzory kultury politycznej” pod red. Jacka Kurczewskiego (Warszawa 2007).

²² K. Opalek, Pojęcia ..., op. cit., s. 37.

²³ Ibidem, s. 38.

dociekań naukowych. W jego rozumieniu kultura polityczna jest całością (łączyącą różne subkultury polityczne) obejmującą całą przestrzeń polityki²⁴.

Warto dodać, że szeroki charakter miała także rzadko przywoływana propozycja Witolda Zakrzewskiego, który odnosząc się do wypowiedzi K. Opałka o braku sensu w koncepcjach nadających kulturze politycznej zakres taki, jaki ma pojęcie polityki, stwierdzał, że sens posiada nadanie kulturze politycznej zakresu szerszego niż polityka. Pisał, że „polityka” to tylko działania polityczne i ich formy, poza jej zakresem pozostają wszystkie zjawiska związane z życiem politycznym, które nie są działaniami, „które nie składają się na różnorodnościowe działania polityczne, a które wyrażają się jedynie w wiedzy o tych działaniach, postawach stosunku do nich, poglądach itp.”²⁵. Łącznie jest to proponowany zakres kultury politycznej. W. Zakrzewski pisząc na temat istniejących koncepcji stwierdził, że istnieją dwa przeciwstawne sobie prądy w podejściu do tego, czym jest kultura polityczna. Jeden z nich to traktowanie pojęcia „kultura” jako macierzystego dla węższego i pochodzącego od niego pojęcia kultury politycznej. Drugi sposób podejścia, który autor przypisywał G. Almondowi, polega na tym, że pojęcie „kultura polityczna” jest traktowane w sposób umowny, bez zwracania większej uwagi na jego relacje z ogólnie przyjmowanym rozumieniem kultury.

Spośród nowszych koncepcji szeroki zakres zjawisk obejmuje definicja Karola B. Janowskiego stwierdzającego, że kultura polityczna obejmuje wszelkie formy i przejawy politycznej aktywności ludzkiej, i określającego ją jako: „zbiorowy, trwały i zobiektywizowany oraz zintegrowany całościowo dorobek, osadzony w czasie i przestrzeni, dostępny doświadczeniu całej zbiorowości lub przynajmniej pewnym grupom, będący rezultatem twórczego i przetwórczego wysiłku pokoleń, obejmujący materialne i niematerialne wytwory działań ludzkich, w tym także systemy wartości i wzory zachowań, których jądrem jest polityka, w tym osobiście władza, zdobycie, utrzymanie i jej wykorzystanie”²⁶. W książce, z której pochodzi ta definicja, autor potwierdził, że kultura polityczna obejmuje w zasadzie wszystko, co piszący uznaje za właściwe umieścić, czyli zgodnie z bardzo szerokim charakterem zakresu definicji. Jednocześnie jest to dobry przykład, że koncepcje szerokiego ujmowania kultury politycznej nie służą w miarę precyzyjnemu wyodrębnieniu przedmiotu zainteresowań.

Druga z wymienionych przez K. Opałka tendencji, ujmująca kulturę polityczną jako ustosunkowanie się społeczeństwa do polityki, obejmuje elementy poznawcze, ocenne, afektywne oraz czynne zaangażowanie (uczestnictwo) polityczne. Zalicza do niej „z pewnym uproszczeniem” m.in. określenia Władysława Markiewicza, Czesława Mojsiewicza i Jerzego J. Wiatra („w pewnej mierze”). Pierwszy z nich pisał: „Przez kulturę polityczną społeczeństwa rozumieć będziemy te elementy w globalnie pojętej kulturze, które dotyczą wartości uznawanych i pożądaných przez daną grupę (...) a odnoszących się do systemu władzy państwowej”. Następnie dodawał, że tak rozumiana kultura polityczna „jest wytworem historycznym, produktem długotrwałego, zmiennego w czasie współzycia

²⁴ T. Filipiak, Wartości i standardy kultury politycznej w okresie przebudowy, w: Dylematy polskiej transformacji, red. J. Błuszkowski, Warszawa 2008, s. 226.

²⁵ W. Zakrzewski, Instytucjonalne ..., op. cit., s. 50.

²⁶ K. B. Janowski, Kultura polityczna Polaków ... Pomiedzy integracją z konfliktem, Warszawa 2020, s. 31.

społecznego (...) podlega prawidłowości dziedziczenia, obiektywizuje się w postaci określonych instytucji i urzędów publicznych, powołanych do organizowania działań zbiorowych i sprawowania kontroli nad zachowaniami członków społeczności (...)²⁷.

Drugi zdefiniował kulturę polityczną społeczeństwa jako „znajomość przez to społeczeństwo norm, zasad, praw rządzących rozwojem społecznym i polityką, pozwalających na ocenę postępowego lub wstecznego charakteru polityki i sił tworzących i realizujących określoną politykę. Kultura polityczna przejawia się w sposobie zachowania politycznego, w stopniu udziału w życiu politycznym kraju (...)²⁸.

Jerzy Wiatr natomiast (według wersji z 1999 roku) stwierdził: „Kultura polityczna jest to ogół (we wcześniejszej wersji z 1965 roku autor pisał „ogół panujących w danym społeczeństwie”, co rodzi pytanie, co oznacza „panujące” –KŁ) postaw, wartości i wzorów zachowań dotyczących wzajemnych stosunków władzy i obywateli. Do kultury politycznej zaliczamy więc: - wiedzę o polityce, znajomość faktów, zainteresowanie nimi; - ocenę zjawisk politycznych, sądy wartościujące dotyczące tego, jak powinna być sprawowana władza; - emocjonalną stronę postaw politycznych, jak na przykład miłość ojczyzny, nienawiść do wrogów; - uznane w społeczeństwie wzory zachowań politycznych, które określają jak można i jak należy postępować w życiu politycznym²⁹. Jest to najbardziej chyba popularne (także jedno z najwcześniejszych) w naszej literaturze ujęcie, zgodne ze sposobem rozumienia kultury politycznej Almonda, ale wprowadzające istotne modyfikacje, nadające pojęciu charakter bardziej zgodny z ogólnym rozumieniem kultury (wartości, wzory zachowań).

Marek Chmaj i Marek Żmigrodzki pisząc o definicjach kultury politycznej występujących w literaturze polskiej dzielą je na trzy grupy: psychologiczne, socjologiczne, systemowe. W ujęciu psychologicznym zwraca się ich zdaniem szczególną uwagę na zachowania polityczne członków społeczeństwa (w tym przypadku autorzy odwołują się m.in. do koncepcji G. Almonda, T. Filipiaka i J. Wiata, co można uznać za niezrozumiałe), w ujęciu socjologicznym chodzi o wytwory zachowań politycznych w danym społeczeństwie, natomiast ujęcie systemowe polega na utożsamianiu zjawisk kultury politycznej z całością zjawisk politycznych. Sami definiują kulturę polityczną w sposób nie odbiegający od ujęcia psychologicznego: „Kultura polityczna to całokształt wartości, norm i reguł zachowania, utrwalonych w świadomości podmiotów biorących udział w działaniach politycznych³⁰.

Zbigniew Blok – konkludując, że polscy badacze kultury politycznej uznają koncepcję G. Almonda za zbyt wąską i włączają dodatkowe elementy (m.in. metody sprawowania władzy, sposoby odgrywania ról politycznych, zasady funkcjonowania systemu politycznego, a nawet zachowania polityczne) stwierdza, że należałoby te koncepcje podzielić na dwie

²⁷ W. Markiewicz, Socjologia a służba społeczna, Poznań 1972, s. 321.

²⁸ K. Opalek, ..., op. cit., s. 39.

²⁹ J. J. Wiatr, Socjologia polityki, Warszawa 1999, s. 189.

³⁰ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, Wprowadzenie do teorii polityki, Lublin 1996, s. 99-102.

grupy: orientację szerokiego ujmowania (J. Wiatr, B. Gołębiowski, Waclaw Pluskiewicz) oraz orientację bardzo szerokiego ujmowania kultury politycznej (T. Filipiak, J. Kądzielski)³¹.

Leszek Sobkowiak rozróżnia dwa sposoby definiowania kultury politycznej, ze względu na rolę przypisywaną behawioralnemu elementowi postaw i kultury politycznej: pierwszy, ściśle świadomościowy i drugi, włączający w zakres tego pojęcia zachowania polityczne.

W sposób mieszczący się w tym drugim typie kulturę polityczną zdefiniował Jan Garlicki jako: "...zmienny w czasie, wytworzony głównie pod wpływem tradycji historycznej oraz struktury instytucji politycznych i zasad funkcjonowania danego systemu – całokształt orientacji społeczeństwa, grupy społecznej, jednostek wobec polityki. Jest to sfera subiektywna polityki (wewnętrzne przekonania) znajdująca wyraz w zachowaniach konkretnych i werbalnych. Składają się na nią: 1) zainteresowania polityką, wiedzą o niej i znajomość faktów politycznych; 2) wartości uznawane i pożądanе dotyczące systemu politycznego i mechanizmów funkcjonowania jego instytucji; 3) ocena zjawisk politycznych i sądy wartościujące na temat instytucji politycznych; 4) uznawane wzory zachowań w sferze polityki i wypróbowane typy działań politycznych"³². O komponencie behawioralnym autor dość enigmatycznie pisał, że obejmuje typy działań politycznych, jednak to, że obejmuje zachowania i działania zostało jasno przedstawione na załączonym rysunku³³. Natomiast w książce, której współautorem był Artur Noga-Bogomilski stwierdzono: „Jeśli zachowanie nabiera cech świadomej aktywności staje się działaniem. Polega ono na świadomym udziale w wydarzeniu politycznym, bądź odmowie uczestnictwa w realizacji decyzji politycznych ośrodków władzy, bądź przeciwstawianiu się im, aktywności w pracach partii lub innych organizacji politycznych bądź świadomym odżegnywaniu się od związków z nimi”³⁴. Koncepcja J. Garlickiego została zweryfikowana w badaniach empirycznych, w których oprócz stanowiącego podstawową metodę sondażu ankietowego, zastosowano obserwację uczestniczącą i ujawniającą, analizę treści pamiętników studenckich, analizę dokumentów oraz wyników innych badań.

Taką samą (tę samą?) koncepcję kultury politycznej, włączającą w jej zakres zachowania (działania) zastosował Grzegorz Nowacki. W tym przypadku przeprowadzone badania empiryczne miały jedynie charakter sondażu ankietowego³⁵. Wydaje się, że choć J. Garlicki wskazuje skorzystanie z różnych metod, to obydwa wymienione w tym miejscu badania (w mniejszym stopniu Garlickiego) nie były w stanie uwolnić się od możliwej rozbieżności faktycznych poglądów i deklaracji, a także dostatecznie uwzględnić kwestię trwałości elementów kultury politycznej.

³¹ Z. Blok, Czynniki ..., op. cit., s. 46-51.

³² J. Garlicki, Kultura polityczna młodzieży studenckiej, Warszawa 1991, s. 26. Definicję tę przyjęto też w: J. Garlicki, A. Noga-Bogomilski, Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym, Warszawa 2004, s. 44-45.

³³ J. Garlicki, Kultura polityczna ..., op. cit., s.30.

³⁴ J. Garlicki, A. Noga-Bogomilski, Kultura ..., op. cit., s. 48.

³⁵ G. Nowacki, Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia ‘80”, Warszawa 1991.

We współczesnych polskich refleksjach teoretycznych dotyczących kultury politycznej wyróżniają się w moim przekonaniu m.in. koncepcje Zbigniewa Bloka i Ryszarda Stemplowskiego. Pierwszy z nich przyjmuje za Almondem, że kultura polityczna ma charakter psychologiczny, nie wychodzi poza świadomość, ale modyfikując pierwotną koncepcję stara się zawęzić i uściślić zakres pojęcia oraz wskazuje sposób jego operacjonalizacji³⁶. Przyjęcie założenia o psychologicznym charakterze kultury politycznej oraz konieczności modyfikacji koncepcji Almonda zbliżają tę koncepcję do postępowania J. Wiatra, choć prowadzi to do innych wniosków. Blok kulturę polityczną określa jako „część świadomości społecznej, zarówno grupowej, jak i jednostkowej, która jest zdolna wyeliminować, zmodyfikować bądź uporządkować zachowania polityczne oraz decyzje polityczne i sposoby myślenia o polityce”. Jest to filtr modyfikujący bodźce zewnętrzne i ich skutki w postaci zachowań politycznych. Wymienia też cztery kluczowe elementy, które należy poddać operacjonalizacji i badaniom chcąc określić typy kultury politycznej: idee, wartości i normy polityczne; nawyki, tradycje i wzory polityczne; emocje wobec faktów i procesów politycznych; oceny faktów, zjawisk i procesów politycznych (w późniejszym tekście Z. Blok stwierdził, że zestaw ten można rozszerzyć³⁷). Następnie każdy z tych elementów można podzielić na części oraz wskazać, wskazać ich przejawy, wymiary (w postaci par pojęć skrajnych) oraz nadać im formę zrozumiałą dla badanych. Autor stwierdzał, że przedstawiona koncepcja rozumienia kultury politycznej umożliwi uniknięcie wad wielu innych definicji: utożsamiania kultury politycznej z bodźcami i skutkami ich oddziaływania. Niewątpliwą zaletą tej koncepcji jest jej całościowość (od przyjęcia założeń teoretycznych do postaci bezpośrednio umożliwiającej przeprowadzenie badań) oraz spójność i poprawność metodologiczna. Natomiast wątpliwości może budzić problem, jak w konkretnych badaniach (które, jak można sądzić, mają mieć charakter przekrojowy) uwzględnić cechę trwałości poszczególnych cech kultury politycznej.

W tym miejscu można wspomnieć o funkcjonalnym ujęciu kultury politycznej Wiktora Szewczaka, inspirowanym koncepcją Z. Bloka i przyjmującym zbliżone rozumienie tego pojęcia. Autor ten stwierdzał, że dotychczas badacz z góry określał, jakie zjawiska wchodziły w skład kultury politycznej a następnie je badał, natomiast w myśl jego propozycji badacz najpierw formułuje katalog zjawisk „podejrzewanych”, że wchodzi do kultury politycznej, następnie bada ich rzeczywisty wpływ na zachowania i decyduje, które z nich do kultury politycznej zaliczyć³⁸.

Cechą charakterystyczną koncepcji Ryszarda Stemplowskiego jest jej alternatywny charakter, przedstawienie dwóch wariantów definicji, które w zależności od możliwości badawczych, mogą zostać wykorzystane w badaniach. Wariant pierwszy nie wykracza poza sferę świadomościową, wariant drugi o znacznie szerszym zakresie obejmuje działania centralnych organów władzy oraz obywateli. W obu przypadkach autor podkreśla

³⁶ Z. Blok, Czynniki ..., op. cit.

³⁷ Z. Blok, B. Pająk-Patkowska, Kultura polityczna – propozycja pomiaru pojęcia, w: Kultura polityczna jako przedmiot badań, red. A. Sarnacki SJ, Kraków 2016, s. 33-34.

³⁸ W. Szewczak, Funkcjonalne ujęcie kultury politycznej i jego konsekwencje teoretyczno- metodologiczne, w: Teoretyczne i metodologiczne ..., op. cit., s. 77.

konieczność uwzględniania trwałości elementów kultury politycznych. Jako prekursorów tak szerokiego podejścia można uznać m.in. Teodora Filipiaka i Witolda Zakrzewskiego.

Obydwa warianty, stanowiące zdaniem autora jedynie propozycję roboczej wersji definicji, opierają się na założeniu, że kultura polityczna wynika ze splotu kulturowości, gospodarczości i polityczności, co powoduje konieczność prowadzenia bardzo szeroko zakrojonych badań interdyscyplinarnych. W pierwszym wariancie „Kultura polityczna w danym państwie i okresie to wspólny dla większości w największych grupach społecznych oraz większości ludzi sprawujących władzę publiczną zbiór względnie trwałych przekonań i wzorców postępowania, (a) odnoszących się do ustroju państwa, (b) związanych z indywidualnymi lub grupowymi tożsamościami obywateli i ze zbiorową tożsamością ich wszystkich jako narodu politycznego, (c) zauważalnych w oddziaływaniach między poszczególnymi obywatelami, w ich rozmaitych rolach społecznych, oraz między grupami społecznymi, organami i urzędami władzy publicznej, partiami politycznymi, związkami zawodowymi (...)”³⁹. Choć w określeniu tym stwierdza się, że kultura polityczna to względnie trwałe przekonania i wzorce postępowania, ujęcie to znacznie odbiega od innych ograniczających się do sfery świadomości. Świadczą o tym zdania odnoszące się do sposobu badania kultury politycznej – autor stwierdza bowiem, że badania ankietowe muszą być połączone z badaniami kontekstualizującymi dane z ankiet, umożliwiającymi zrozumienie uzyskanych wyników, które „może wynikać raczej z percepcji wyników badań podstawowych, przez ankietyzację wspomaganych, a nie zastępowanych przez rutynowe badania opinii publicznej o wszystkim (...)”⁴⁰.

Takie podejście do badania kultury politycznej w pełni uwidacznia się w drugim wariancie definicji: „Kultura polityczna w danym państwie i okresie to postępowanie, indywidualistyczne lub grupowe, dające się zidentyfikować jako (1) działalność centralnych organów władzy państwowej (prawodawczej, wykonawczej, sądowniczej), a zwłaszcza wynikające z tego normy prawa oraz ich stosowanie, jak również decyzje w zakresie prowadzenia polityki państwa oraz ich urzeczywistnianie i (2) najbardziej rozpowszechnione postępowanie obywateli odnośnie do tworzenia i działalności wymienionych organów oraz jej skutków”⁴¹. Jest to ujęcie szerokie, pozwalające zdaniem autora traktować kulturę polityczną jako zobiektywizowany przejaw stosunków społecznych. Badacz kultury politycznej badałby obserwowalne postępowanie obywateli (w tym wypowiedzi) oraz działalność centralnych organów władzy (w tym obsługujących je urzędów) i jej skutki.

Sądzę, że korzystając m.in. z rozróżnień dokonanych przez K. Opałka i L. Sobkowiaka, definicje kultury politycznej można podzielić na cztery grupy: koncepcje dążące do zawężenia ujęcia Almonda (Z. Blok), koncepcje szersze niż ujęcie Almonda, mieszczące się jednak w sferze świadomości (zachowania nie należą do zakresu kultury politycznej ale stanowią jej wskaźnik, m.in. J. Wiatr), koncepcje, w których do elementów świadomości dodaje się zachowania (m.in. J. Garlicki), koncepcje, które obejmują wiele elementów i

³⁹ R. Stemplowski, *Kultury polityczne naszych czasów. Szkic latyno – euro – amerykański*, Warszawa 2016, s. 200.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 210.

⁴¹ *Ibidem*.

zbliżają się lub pokrywają z zakresem "polityki" (m.in. T. Filipiak, W. Zakrzewski, a także R. Stemplowski).

Typy kultury politycznej

W literaturze polskiej istnieje niezbyt dużo typologii kultur politycznych, a więc sposobu przedstawienia i nazwania zróżnicowania kultur politycznych poszczególnych społeczeństw oraz w zróżnicowania w ramach kultury politycznej danego społeczeństwa. Niektórzy autorzy podejmujący badania empiryczne posługiwali się typologią Almonda i Verby, inni nie podejmowali prób usystematyzowania istniejących różnic przy pomocy wskazania jakichś typów. Poniżej zostaną przedstawione typologie, przyjmujące w większości odmienne założenia.

Autorem jednej z pierwszych prób opracowania typologii jest Jerzy Wiatr, który jako punkt wyjścia przyjął „historyczne, konkretne ujęcie kultury politycznej jako związanej z ustrojami politycznymi i leżącymi u ich podstaw formacjami społeczno-politycznymi”⁴². W oparciu o to wyróżnił: tradycyjną kulturę polityczną (odpowiadającą ustrojom niewolniczym i feudalnym, obejmującą trzy podtypy), kulturę polityczną stanowej demokracji (patrycjuszowską i szlachecką) oraz polityczną kulturę masową obejmującą typ demokratyczny i autokratyczny (obecną w społeczeństwach umożliwiających udział wszystkim w życiu politycznym, z których każda dzieli się jeszcze na dwa podtypy). Wydaje się, że o ile typologia ta może realizować funkcje o charakterze historiozoficznym, o tyle mniejszym stopniu jest przydatna do analizy konkretnego społeczeństwa.

Z podobnych założeń wyszedł T. Filipiak, który ze względu na związek pomiędzy rodzajem systemu politycznego a kulturą polityczną, wyróżnił: mieszczańską kulturę polityczną, charakterystyczną dla rozwiniętego kapitalizmu (obejmującą akceptację podstawowych praw i wolności obywatelskich, wolną grę sił politycznych, ale także pewne ograniczenia, np. majątkowe, utrudniające niektórym udział w życiu politycznym; obejmuje dwie odmiany: liberalno-postępową i autokratyczno-konserwatywną); totalitarną i autorytarną kulturę polityczną (obejmującą wzory podporządkowania, radykalne ograniczanie swobód i praw, niekiedy ideologizację kultury politycznej, aktywność obywateli ograniczającą się do uczestnictwa w oficjalnych uroczystościach organizowanych przez niedemokratyczne instytucje polityczne); kulturę polityczną w społeczeństwie obywatelskim (wzory orientacji i wartości odpowiadają standardom demokratycznym i humanistycznym, akceptacja pluralizmu politycznego, przekonanie o wartości wolnej gry sił politycznych, dbałość o przestrzeganie reguł demokratycznego państwa, wrażliwość na kwestie legalnej legitymizacji władzy politycznej)⁴³.

Z zupełnie innych założeń wychodzi Roman Backer przyjmując, że jednym z najważniejszych kryteriów wyróżniania kultur politycznych są typy myślenia, które

⁴² J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 192.

⁴³ T. Filipiak, *Typologia kultury politycznej oraz zachowań politycznych*, w: *Pokolenia. Kultura. Polityka*, red. W. Jarmołowicz, Warszawa 1999, s. 316-318. Cyt. za: J. Garlicki, A. Noga-Bogomilski, *Kultura ...*, op. cit., s. 56-57.

determinują sposób postrzegania rzeczywistości. Przyjmując takie założenie wyróżnił następujące typy kultury politycznej:

- kultura racjonalistyczno-mityczna, oparta na myśleniu ideologiczno-religijnym, uniwersalistyczna, zdolna do autokorekt i oparta na hierarchiach wartości;
- kultura plemienna z wyraźnie zaznaczonym podziałem świata na swoich i obcych;
- kultura postplemienna, epigońska z wyraźnie zaznaczonym podziałem świata, ale o bardzo prymitywnym systemie wartości;
- kultura fundamentalistyczna, wywodząca się z plemiennej o bardzo ostro zarysowanym podziale na świat własny i wrogi, posługująca się zasobem leksykalnym danej ideologii czy religii;
- kultura wegetatywna, oparta na dążeniu jednostki do przetrwania;
- kultura totalitarna, oparta na gnozie politycznej (podmiot wyobrażony, wróg obiektywny, dążenie do zbawienia świata od zła)⁴⁴.

W przypadku tej typologii w wersji przedstawionej w 2018 roku wątpliwości może budzić podstawa dokonania takiego podziału, której brak stwarza wrażenie postępowania woluntarystycznego. Kwestia ta częściowo została jednak wyjaśniona we wcześniejszym tekście autora. Podstawą wyróżnienia takich typów kultury politycznej była koncepcja podstawowych typów myślenia społecznego wywodzących się z klasyfikacji Vilfreda Parety, rozwiniętej i uzupełnionej (Pareto przedstawił trzy sposoby komunikowania się między ludźmi oparte na trzech kryteriach – wiedzy, chęci zaspokajania potrzeb i aspiracji oraz potrzebie więzi społecznej)⁴⁵. Natomiast sam autor zaznaczył, że jest to jedynie propozycja mająca na celu rozpoczęcie dyskusji.

Jeszcze inną typologię zaproponował Andrzej Jabłoński, który stwierdził, że do cech kulturowych uznawanych przez badaczy za ważne dla typologii kultur politycznych należą: postawa wobec grupy (indywidualizm, kolektywizm), postawa wobec systemu politycznego (poddańcza, partycypacyjna, obywatelska), stosunek do równości (egalitaryzm, elityzm), sposób podejścia do regulacji konfliktu społecznego (demokracja, autorytaryzm) oraz stopień modernizacji systemu wartości kulturowych (kultury tradycyjne, nowoczesne). Następnie w oparciu o przewagę wskazanych cech autor rozróżnił następujące typy kultur: o przewadze postaw indywidualistycznych, kolektywistycznych, egalitarystycznych, elitystycznych, oraz wyróżnił kulturę demokratyczną (umiejętność racjonalizacji konfliktu, raczej indywidualistyczna i egalitarystyczna) w przeciwieństwie do kultury opartej na postawie nietolerancji, wysoce hierarchicznym typie stosunków i silnej podległości wobec autorytetu

⁴⁴ R. Backer, Typologie kultur politycznych, w: *Kultura polityczna. W poszukiwaniu nowego paradygmatu*, Tom I, red. A. Stelmach, M. Lorenc, M. Łukaszewski, Poznań 2018, s. 39-40.

⁴⁵ R. Backer, Typy myślenia społecznego Vilfredo Pareto a typologia kultur politycznych, w: *Teoretyczne i metodologiczne ...*, op. cit.

(ten typ nie został nazwany)⁴⁶. Jest to propozycja określenia typów kultury w oparciu o konkretne w danym społeczeństwie przeważające wartości, postawy i przekonania, choć wydaje się, że nie została do końca sprecyzowana (czy wskazane cechy należy traktować łącznie, a jeśli tak, to jakie są typy kultury politycznej oprócz typu demokratycznej kultury). Sądzić można, że jest to nie tyle próba typologii, co wskazówki dotyczące operacjonalizacji pojęcia kultury politycznej.

Autorem ostatniej propozycji typologii kultury politycznej jest Zbigniew Blok. Zakłada on, że w praktyce (niezależnie od tego, że można mówić o kulturze politycznej grup, narodów czy społeczeństw) badania mogą dotyczyć jedynie jednostek i powinny polegać na określeniu miejsca jednostki w przestrzeni skrajnych czynników determinujących – idei, wartości i norm politycznych; nawyków, tradycji i wzorów politycznych; emocji wobec polityki oraz ocen polityki. Badacz może przyjąć własny ciąg interesujących go determinant i określa miejsce jednostki na każdej z osi (która może przyjmować np. 10 wartości pomiędzy skrajnościami (np. indywidualizm – kolektywizm, wolność – równość, sprawiedliwość – niesprawiedliwość, demokracja – totalitaryzm itp.). Następnie łączy się punkty wynikające z indywidualnych wyborów. W ten sposób można wyróżnić bardzo wiele typów kultury politycznej, a typ podmiotów zbiorowych może zostać wyliczony jako mediana czy modalna wyborów indywidualnych⁴⁷. Propozycja ta jest bardzo konkretna, spójna z całą koncepcją badania kultury politycznej, zawężającą to pojęcie. Natomiast nie będzie przydatna po przyjęciu innego, szerszego sposobu rozumienia kultury politycznej. Pewną wątpliwość budzi, jak się wydaje, możliwość dowolnego konstruowania poszczególnych typów.

Problemy związane z metodologią badań

Zasadnicze, moim zdaniem, trudności związane z pojęciem i koncepcjami kultury politycznej dotyczą ich wykorzystania w praktyce badawczej, w tym odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób badać kulturę polityczną. W pytaniu tym mieści się szereg pytań bardziej szczegółowych, z których pierwsze dotyczy sposobu zdefiniowania poszczególnych elementów obecnych w definicjach kultury politycznej oraz przyjęcia ich wskaźników, w rezultacie czego powinny powstać definicje operacyjne, a pojęcie kultury politycznej uzyskałoby sens empiryczny. Niestety do tego etapu wielu autorów nie dochodzi, poprzestając na przeglądzie istniejących określeń i sformułowaniu własnego. Niektórzy inni badacze podejmujący analizę rzeczywistych zjawisk założenia teoretyczne traktują dość umownie, a w ich opisach i wyjaśnieniach brak dyscypliny metodologicznej. Natomiast bardzo niewielu autorów w konsekwentny sposób realizuje w badaniach empirycznych przyjęte założenia. Warto dodać, że w niektórych przypadkach pomija się etap definiowania poszczególnych elementów kultury politycznej i przechodzi do wskaźników – przykładem może być choćby wiedza polityczna.

Kolejne, właściwie nie znajdujące rozwiązania w praktyce pytanie dotyczy sposobu ustalenia stopnia trwałości poszczególnych elementów kultury politycznej, czyli cechy

⁴⁶ A. Jabłoński, *Kultura polityczna i jej przemiany*, w: *Studia z teorii polityki*, Tom II, red. A. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1997, s. 182-187.

⁴⁷ Z. Blok, B. Pająk-Patkowska, *Kultura ...*, op. cit., s. 36-37.

obecnej w koncepcjach większości autorów. Pisał o tym Ryszard Stemplowski stwierdzając, że miarą trwałości przekonań i wzorów postępowania powinna być ich obecność na początku i pod koniec pewnego okresu wyodrębniającego się w historii danego państwa, a nie tylko stanu istniejącego w danym momencie⁴⁸. Chcąc określić trwałość konieczne jest zatem prowadzenie badań o charakterze dynamicznym, czyli uwzględniającym pewien określony okres. Najbardziej poprawny sposób zrobienia tego polegałby na przeprowadzeniu badań panelowych, powtarzanych najlepiej na tej samej próbie. Oczywiście jest to w zasadzie niemożliwe, przede wszystkim z powodu ograniczeń czasowych i technicznych. Natomiast istnieją sposoby uzyskania podobnych efektów – badania trendów, czyli zmian zachodzących w danej populacji w określonym okresie, na podstawie wyników badań przeprowadzonych wcześniej, oraz badania grup wiekowych czy pokoleniowych (kohort demograficznych) w celu ustalenia, czy zachodzą zmiany, a więc stopnia trwałości różnych elementów.

Następnie, w zależności od przyjętej koncepcji, należałoby określić zastosowane metody i techniki badawcze. W tym zakresie należy stwierdzić, że z niewielkimi wyjątkami badania empiryczne prowadzone były w oparciu o koncepcję Almonda i współpracowników lub innych autorów, pozostających w tym nurcie. Prowadziło to najczęściej do upodobnienia badań nad kulturą polityczną do badań opinii publicznej, szczególnie jeśli chodzi o dominujące metody i techniki badawcze – sondaż ankietowy oraz ankiety operujące wyłącznie lub w większości pytaniami zamkniętymi. Warto przy tym pamiętać o zdaniu Johna Zallera, twierdzącego, że w tym samym momencie mamy do czynienia w różnych wersjach opinii publicznej ujawniającymi się w zależności od zadawanych pytań i innych okoliczności⁴⁹. W takim przypadku trudno uznać, że badamy kulturę, czyli elementy względnie trwałe, akceptowane (czyli wcześniej zobiektywizowane), i jako takie obecne w przekazie. Otwarte pozostaje więc pytanie, jakimi metodami należałoby się posługiwać.

Odpowiadając na takie pytanie, można zacząć od zastanowienia się nad relacją pomiędzy świadomością a zachowaniami politycznymi, które w założeniu stanowią explanandum. W konkretnych przypadkach trudno określić wszystkie składniki warunku wystarczającego do wyjaśnienia zachowań, ogólnie można wskazać, że oprócz poglądów, przekonań i postaw politycznych, składniki te obejmują także m.in. inne postawy (przede wszystkim postawy centralne) i interesy jednostki oraz czynniki sytuacyjne. Ponadto, jest jeszcze kwestia relacji pomiędzy rzeczywistymi poglądami a zachowaniami werbalnymi, które, nawiązując do rozróżnienia Stanisława Ossowskiego, mogą świadczyć o wartościach uznawanych (których deklaracje odpowiadają oczekiwaniom otoczenia), a nie wynikać z wartości odczuwanych, wpływających na podejmowane zachowania konkretne. Można sądzić, że najbliższym tego jest koncepcja Zbigniewa Bloka. O problemach tego rodzaju pisali m.in. F. Ryszka i L. Sobkowiak, który wyróżnił trzy warstwy kultury: deklarowanej, realizowanej i postulowanej. Deklarowana czy werbalna kultura polityczna to elementy wiedzy, ocen emocji itd., które mają charakter normatywny; realizowana obejmuje te

⁴⁸ R. Stemplowski, *Kultury polityczne naszych ...*, op. cit., s. 201.

⁴⁹ J. Zaller, *Definicje opinii publicznej*, w: *Władza i społeczeństwo 2*, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1998, s. 222.

elementy, które materializują się w postaci zachowań; postulowana dotyczy stanu pożądanego, przede wszystkim przez elity polityczne⁵⁰.

Z przedstawionego wyżej rozumowania wynika w moim przekonaniu wniosek, że kultura polityczna, niezależnie od przyjmowanej koncepcji, powinna być badana przy wykorzystaniu różnych metod i technik badawczych, charakterystycznych dla różnych dyscyplin naukowych. Można wśród nich wymienić sondaż ankietowy, wywiad pogłębiony, bezpośrednią i pośrednią obserwację, metody historyczne, statystyczne, analizę porównawczą i być może jeszcze inne.

Jeśli mowa o kulturze politycznej, czyli o atrybucie nie tylko jednostki, ale także różnej wielkości grup i zbiorowości społecznych, powstaje pytanie o sposób ustalenia cech tej kultury w odniesieniu do całości, innymi słowami zakresu wspólnoty. U Almonda najpierw był to całokształt indywidualnych postaw i orientacji, potem wzór (co chyba należy rozumieć jako najczęściej występujące, choć jak wyżej wspomniano, nie było to do końca jasne), W. Pluskiewicz pisał o cechach typowych, inni autorzy o dominujących, Z. Blok o jakiegoś rodzaju średniej, R. Stemplowski stwierdzał, że chodzi o „wspólny dla większości w największych grupach społecznych oraz większości ludzi sprawujących władzę publiczną zbiór względnie trwałych przekonań i wzorców postępowania”⁵¹. Ostatni autor uwzględniał zróżnicowanie kultury politycznej w ramach społeczeństwa, określał o jakie grupy chodzi, natomiast nie bardzo wiadomo, jaki miały być poziom tej wspólnoty.

Podsumowanie

Nawiązując do pytań postawionych we wstępnej części tekstu warto stwierdzić, które z udzielonych przez polskich badaczy odpowiedzi można uznać za wystarczające, a w których przypadkach problemy nie znalazły wystarczającego rozwiązania (co dotyczy większości z nich). Wśród problemów pierwszego rodzaju znajduje się przede wszystkim kwestia stosowania pojęcia kultury politycznej – o tym, że niemożliwe jest już zaprzestanie wykorzystywania tego pojęcia zadecydowała sytuacja rzeczywista, upowszechnienie jego użycia i to przez przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Podobnej odpowiedzi, choć mniej stanowczej, można udzielić w odniesieniu do nadawania temu pojęciu charakteru opisowego, niewartościującego. Dla większości badaczy kultura polityczna istnieje wszędzie tam, gdzie mamy do czynienia z polityką, a uzależnianie jej istnienia od konkretnych norm jest (jak już wspomniano) nienaukowe. Natomiast działanie polegające na opracowywaniu modeli normatywnych jest dopuszczalne jeśli mają one charakter zbliżony do weberowskich typów idealnych, zostały opracowane w wyniku obserwacji wielu przypadków określonego zjawiska.

Jeśli chodzi o pozostałe kwestie, nadal należy o nich dyskutować i starać się o przedstawienie nowych koncepcji i definicji, gdyż dotychczasowe nie zostały szerzej uzgodnione i przyjęte, a poza niewielkimi wyjątkami, niewiele nowego pojawiło się od stanu istniejącego w latach siedemdziesiątych. Poszczególne koncepcje znacznie różnią się od

⁵⁰ L. Sobkowiak, Kulturowo-polityczne uwarunkowania zachowań politycznych, w: *Teoretyczne ...*, op. cit., s. 105 i nast.

⁵¹ R. Stemplowski, ..., op. cit., s. 202-203.

siebie pod względem zakresu pojęcia kultury politycznej, a tym samym określenia zjawisk, które obejmuje. Różne są sposoby definiowania, choć przeważają definicje wyliczające różne elementy. Różni autorzy w odmienny sposób postrzegają różnice pomiędzy poszczególnymi koncepcjami, stąd wielość typologii tych koncepcji, choć wydaje się, że przeważa podział biorący pod uwagę szerokość ich zakresu.

O istniejących w niewielkiej liczbie typologiach można chyba powiedzieć, że lepiej służą wskazaniu różnic o charakterze historycznym, niż różnicowania występującego w konkretnym społeczeństwie w tym samym czasie. Jest to obszar wymagający dalszych badań, które jak sądzę powinny opierać się na całościowej diagnozie wybranego przypadku.

Z powyższym związana jest kwestia daleko idących różnic (a właściwie w większości niewiedzy) dotyczących sposobu badania kultury politycznej – z jednej strony mamy przeważające (po przyjęciu świadomościowej koncepcji) zastosowanie metod takich samych, jak w przypadku badań opinii publicznej, z drugiej bardzo niewiele systematycznych badań wykorzystujących inne metody, i w zasadzie brak badań, w których zastosowano by różne metody jako podstawowe.

W niniejszym tekście pominiętych zostało wiele kwestii, które warto przedstawiać i poddawać dyskusji. Sądzę, że jedną z nich jest analiza dotychczas przeprowadzonych badań odwołujących się do koncepcji kultury politycznej oraz uzyskanych w nich wyników. Pozwoli to na przejście do bardziej szczegółowego podjęcia kwestii przydatności omawianej koncepcji (a właściwie różnych jej wariantów) w poszerzaniu wiedzy o społeczeństwie. Inna kwestia wymagająca szczególnego zainteresowania, to poddanie empirycznej weryfikacji tych ujęć, a przede wszystkim tych propozycji metodologicznych, których dotychczas nie próbowano realizować w praktyce. Przy okazji warto byłoby również zastanowić się nad innymi możliwymi sposobami badania. Może to być wstępem do jeszcze innego zagadnienia, niezbyt często podejmowanego, a mianowicie do przedstawienia nowych propozycji typologicznych.